

Výskum obdobia socializmu a mesta v slovenskej etnológii

Research on the period of socialism and on the city
in Slovak ethnology

10.31577/EtnoRozpra.2022.29.2.01

Juraj Janto

Abstract

The socialist period is one of the current and developing areas of research in ethnology. The study deals with ethnological research of the socialist period, focusing on the urban environment. An introductory overview examines research between 1948 and 1989 and the present research (post-1989), with an emphasis on urban localities. In the next section, it considers some of the key issues that arise in relation to ethnology's approach to this period. The first of these is whether ethnological research on the past, and thus on socialism, should focus on the reconstruction of a way of life or on its representations. Another is whether we can speak of a specifically socialist way of life, socialist culture and especially how this applies in urban settings.

Key words

socialism, city, ethnology, research, way of life

Kľúčové slová

socializmus, mesto, etnológia, výskum, spôsob života

Acknowledgment

Vydanie príspevku bolo podporené grantom VEGA č. 1/0187/20 *Obraz socialistického mesta*.

Kontakt / Contact

Juraj Janto, PhD., Katedra etnológie, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Gondova 2, 811 02 Bratislava, Slovenská republika
e-mail: juraj.janto@uniba.sk

Ako citovať / How to cite

Janto, J. (2022). Výskum obdobia socializmu a mesta v slovenskej etnológii. *Etnologické rozpravy*, 29(2), 8-20. <https://doi.org/10.31577/EtnoRozpra.2022.29.2.01>

Hoci začiatky výskumu života v období socializmu¹ spadajú už pred rok 1989, v slovenskej etnológii ide o aktuálnu a rozvíjajúcu sa tému. Obdobne je to aj v ďalších humanitných i sociálnych vedách (nielen) na Slovensku, a to najmä v posledných dvoch deceniách. Akoby už bol dostatočný časový odstup a vôľa na odbornú reflexiu tohto obdobia zo strany generácie, ktorá ho zažila vo svojej dospelosti alebo ešte len detskom veku. Aj v spoločnosti badať záujem o to, „ako sme žili“ nielen pri nostalgickom spomínaní na časy detstva a mladosti *Husákových detí* – dnešnej silnej strednej generácie.

V štúdiu sa zaoberám etnologickým výskumom socialistického obdobia, pričom sa zameriavam na urbánne prostredie. V úvodnom prehľade si všímam bádanie v rokoch 1948 až 1989 a v súčasnosti – po roku 1989 s dôrazom na výskumy mesta. V ďalšej časti sa potom zaoberám niektorými kľúčovými otázkami, ktoré sa vynárajú v súvislosti s prístupom etnológie k tomuto obdobiu.

Etnologický výskum dejinných etáp

Etnológia sa zaoberá širokým spektrom tém, ktoré sú spojené s jej expertízou a ústredným záujmom o spôsob života ľudí. Keby sme predmet jej výskumu rozdelili na chronologické etapy, môžeme hovoriť na základe celospoločenských zmien o troch obdobiach:

1. tradičná ľudová kultúra (do cca polovice 20. stor.),
2. kultúra modernej (socialistickej) spoločnosti (50. až 80. roky 20. stor.),
3. kultúra súčasnosti² (od 90. rokov 20. stor.)

(Janto, 2021a: 14).

Ústrednou kategóriou bádania etnológie je kultúra – komplex spoločných predstáv a praktík (a ich výsledkov). Tradičná kultúra bola spôsobom života v predmodernej (predindustriálnej, neurbanizovanej) spoločnosti a na Slovensku dominovala zhruba (v závislosti od regiónu) do polovice 20. storočia. Niektoré jej prvky existujú dodnes v kontinuálnej podobe alebo sa využívajú ako štylizované prejavy folklorizmu. Etno-

---

¹ V odborných textoch sa na označenie tohto obdobia používa aj pojem *štátny socializmus* na odlíšenie žitej reality od ideologickej koncepcie. Pre skrátenie a zjednodušenie budem vo svojej štúdiu používať len termín socializmus.

² Termín „súčasnosť“ som predbežne zvolil ako pracovný termín. V odborných textoch sa používajú aj pojmy postmoderné, neskoro moderné či postindustriálne obdobie.

logické bádanie sa zameriavalo na neelitné, nepriviligované vrstvy označované ako *ľud*, preto sa k pojmu tradičná kultúra pridáva adjektívum *ľudová* (prípadne sa chápe ako jeho implicitná súčasť a vice versa). Tradičná ľudová kultúra predstavovala hlavnú oblasť vedeckého záujmu slovenskej etnológie – niekdajšieho národopisu – približne do začiatku 90. rokov dvadsiateho storočia. V súvislosti so zmenami po roku 1989, výraznejšou inšpiráciou západnou odbornou literatúrou ako aj po ukončení kolektívnych projektov prác na kľúčových syntézach sa zmenilo aj dominantné zameranie vedy. Od historického bádania o ľudovej kultúre vlastného národa a etnických menšín sa ťažisko presunulo k širšie poňatému výskumu aktuálnej i nedávno minulej sociálnej reality a dnes už tvorí dominantnú a etablovanú oblasť záujmu slovenskej etnológie. Súčasná kultúra – či už ju označíme za neskoro modernú, postmodernú etapu a pod., je obdobím od 90. rokov dvadsiateho storočia. Jej začiatky súvisia s postupným prechodom na postindustriálny typ spoločnosti na sklonku 80. rokov a najmä s politicko-ekonomickým zmenami, ktoré nastali v súvislosti s pádom režimu. Významný vplyv na utváranie spôsobu života si získavala konfrontácia s novými kultúrnymi javmi v dôsledku globalizácie aj prostredníctvom vplyvu nových médií (internetu). Prvá fáza tohto obdobia bola predovšetkým ešte v znamení postsocialistickej transformácie v regióne, druhá (zhruba od nového milénia) je viac ovplyvnená globálnymi procesmi a trendmi. Výskum súčasného obdobia ako aj obdobia socializmu sa v etnológii, samozrejme, nesústreďuje len na skúmanie *ľudu*, ako to bolo a je v prípade tradičnej kultúry, ale zameriava sa na najrozšírenejšie praktiky celej populácie alebo jej vybraných skupín. Na rozdiel od národopisnej etapy sa nesústreďuje ani na opis artefaktov a ich výrob, ktoré sú od industriálnej etapy priemyselne vyrábané a viac-menej globálne rozšírené, ale sleduje (aj v prípade materiálnych prejavov) najmä postoje, hodnoty, motivácie a ďalšie súvislosti, ktoré sú s tým spojené.

Uvedené chronologické rozdelenie je len približné a odzrkadľuje politicko-spoločenské zlomy. To, do akej miery a v akej podobe sa premietali do spôsobu života, je cieľom ďalšieho bádania etnológie, ktoré môže väčšmi upresniť jednotlivé etapy kultúrneho vývoja.

Výskum života v období socializmu v rokoch 1948 – 1989

Modernizačné prvky začali postupne prenikať na Slovensko už od polovice 19. storočia spolu so vznikom prvých fabriek, zrušením poddanstva, sekularizáciou spoločnosti, budovaním železníc, zavádzaním elektriny a pod. Výrazná väčšina ľudí však stále bývala na vidieku vo viacgeneračných rodinách, živila sa z vlastného hospodárstva, využívala produkty manuálnej výroby atď., teda žila v podmienkach prevažujúcej predmodernej spoločnosti a mala spoločné predstavy a praktiky tradičného spôsobu života. Do života ľudí výraznejšie zasiahlo vysťahovalectvo, prvá i druhá svetová vojna, ktoré urýchlili rozpad tradičného spôsobu života. K zásadnej zmene došlo nástupom nového politického režimu v roku 1948. Dovtedy pozvoľne prebiehajúce modernizačné zmeny (so striedajúcimi sa obdobiami akcelerácie a stagnácie) sa cieleným a programovým spriemyselnovaním, urbanizáciou a kolektivizáciou Slovenska urýchlili a zavřřili jeho premenu na modernú (industriálnu a urbanizovanú) spoločnosť. Tieto zmeny spôsobu života boli často umelo urýchlňované (napr. forma urbanizácie), diali sa pod nátlakom (kolektivizácia) s pečaťou špecifik vtedajšieho režimu, v každom prípade však zavřřili etapu dlhšieho

modernizačného vývoja. Obdobie 50. až 80. rokov (s istým presahom môžeme hovoriť aj o celej druhej polovici dvadsiateho storočia) je preto obdobím kultúry / spôsobu života modernej spoločnosti. Keďže roky 1948 až 1989 sú spojené aj s politicko-spoločenským monopolom komunistickej strany, k označeniu tohto obdobia sa pridáva aj adjektívum *socialistický* (k charakteru obdobia pozri nižšie).³ V našom približnom chronologickom kultúrnom členení ide o etapu medzi tradičnou kultúrou a kultúrou súčasnej spoločnosti.

Výskum spôsobu života v rokoch 1948 až 1989 sa v slovenskej etnológii začal už v tomto období. Program výskumu *premien spôsobu života za socializmu* – družstevnej dediny a robotníckej triedy – sa plánoval už v r. 1952 a opätovne sa deklaroval či už ako skúmanie *premien ľudových tradícií* alebo *včleňovanie ľudových tradícií do súčasného spôsobu života* a pod. aj v nasledujúcich desaťročiach (Zajonc, 2016: 47-48). Okrem niekoľkých textov (napr. z oblasti tzv. nového folklóru – družstevných piesní, premien obyčaja, teoretických štúdií, atď.) ale nepriniesol početnejšie výstupy. Monografie Horehronia a Žakaroviec, ktoré mali byť výsledkami takto zameraných výskumov, zostali v podstate len historickým spracovaním ľudovej kultúry s klasickým členením. Dôvodom bolo plné zameranie vtedajšieho národopisu na tradičnú kultúru, ktorej zanikajúce prejavy resp. poslední nositelia boli objektom intenzívneho skúmania (aj pre prípravu kľúčových syntéz a monografií, ktoré na Slovensku ešte absentovali). Na skúmanie aktuálnych zmien jednoducho nezostával čas. Príčinou boli aj metodologické ťažkosti, ktoré sprevádzali skúmanie súdobých procesov.⁴ Zmenu predstavoval až výskum Sebechlieb v druhej polovici 70. rokov, ktorý výraznejšie reflektoval modernizačné procesy a vyústil do knižného spracovania (Pranda, 1986).⁵ (Od 80. rokov boli posunom taktiež urbánne výskumy, ktoré si začali všímať aj iné ako vidiecke a roľnícke prostredie. Boli síce zamerané historicky, ale niektoré texty sa venovali aj dobovým prejavom – napr. obyčajom, rodine). Pravda, aj skromný výskum aktuálnej kultúry musel v období socializmu rešpektovať zväčša politicky preferované témy – napr. družstevní roľníci, priemyselní robotníci (ako rozšírenia preferovanej kategórie „ľudu“), pri ktorých skúmaní fungovala (auto)cenzúra s ideologicko-teoretickými hranicami historického materializmu a „povinnými úvodmi“. Celkovo sa teda výskum dobového spôsobu života počas socializmu z vyššie uvedených dôvodov v slovenskej etnológii výraznejšie nerozvinul (Janto, 2021b: 20).

Súčasný výskum života počas socializmu

Politicko-spoločenské zmeny v roku 1989 bádateľom umožnili výraznejšie siahť aj po iných témach a prístupoch. Slovenskí etnológovia sa okrem pretrvávajúceho záujmu o tradičnú kultúru v 90. rokoch sústredili na medzivojnové obdobie najmä v meste; problematiku Židov, Rómov, reflektovanie religiozity a pod. Rozvinulo sa tiež skúmanie aktuálnej sociálnej reality. Témy, ktoré súviseli so spoločenskými zmenami po roku 1989

³ Samozrejme, toto obdobie nebolo homogénne, ale malo svoj vnútorný vývoj a môžeme ho diferencovať (napr. na 50. „stalinské“ roky, 60. roky „uvoľnenia“ a 70. a 80. roky normalizácie s oslabovaním režimu v časoch „prestavby“).

⁴ No a napokon jedným z dôvodov mohol byť aj fakt, že skúmanie zamerané na minulosť bolo vo vtedajšom politickom režime bezpečnejšie.

⁵ Tiež ďalšie štúdie A. Prandu na tému „výskumu súčasnosti“.

na vidieku i v mestách, globalizácia a lokalizácia, etnické procesy a problematika menších, migrácií a ďalšie aktuálne problémy sa stali štandardnou súčasťou záujmu dovtedy takmer výlučne historicky orientovanej disciplíny.

Samotný záujem o obdobie socializmu sa v humanitných a sociálnych vedách rozvíjal len pozvoľne. Krátko po roku 1989 sa totiž nedala očakávať veľká chuť k skúmaniu obdobia od generácie, ktorá ho poznala z vlastnej životnej skúsenosti; chýbal dostatočný odstup. Aj v slovenskej etnológii sa výraznejšie skúmanie rokov 1948 až 1989 začalo až v novom miléniu. Dôvodom bol aj výraznejší nástup ďalšej generácie etnológov s novými prístupmi a tiež hlavný prameň výskumu – žijúci informátori, spomienky väčšiny ktorých, prirodzene, už mohli reflektovať najviac (ako najstaršie) len obdobie po roku 1948. Beňušková (2021) vo svojej prehľadovej štúdií o etnologickom výskume socializmu zaraďuje vedecké texty, ktoré boli publikované po roku 1989, do šiestich výrazných tematických oblastí. Prvou je oblasť práce, predovšetkým poľnohospodárstva v procese kolektivizácie (tu vyšlo niekoľko textov už v 90. rokoch). Ďalšie štúdié z tejto kategórie si potom všímajú železničiarov, novinárov, brigádnikov; špecifickou sú témy socialistickej spotreby a čierneho trhu. Druhou veľkou témou sú prejavy hmotnej kultúry – stravovania, odevu, architektúry. Okrem niekoľkých štúdií vyšli v poslednom decéniu z uvedených tém aj monografické diela. Sviatky, občianske obrady, spartakiáda, rituálizácia sú treťou veľkou oblasťou záujmu etnológov pri skúmaní socializmu. V štvrtej oblasti sociálnych vzťahov dominuje najmä téma etnicity (Židia, Maďari, Rusíni a problematika reoptantov), emigrácie; života rodín, žien, starnutia a pod. Špecifickou piatou oblasťou je podľa Beňuškovej život v urbánnom prostredí, ktorému sa venuje viacero textov. Napokon samostatnou (šiestou) oblasťou je mapovanie dejín etnológie a (etno-) muzeologická dokumentácia a prezentácia obdobia (Beňušková, 2021).

K téme spôsobu života v období socializmu vyprodukovala slovenská etnológia od roku 1989, najmä však po roku 2000, už desiatky vedeckých textov, z toho niekoľko monografií.⁶ Medzi významné komplexnejšie práce o etnologickom bádání socializmu na Slovensku patria tri zborníky *Malé dejiny veľkých udalostí* (Profantová, 2005a; Profantová, 2005b; Profantová, 2007a), ktoré sa zameriavajú na subjektívne interpretácie prelomových historických udalostí a dva zborníky *Žili sme v socializme* (Profantová, 2012; Profantová, 2015), ktoré v štúdiách pokrývajú viacero vyššie uvedených tém. Texty v zborníkoch sa venujú aj niektorým teoreticko-metodologickým aspektom výskumu socializmu.

Záujem o obdobie 1948 –1989 pritom naďalej pokračuje a popri výskume súčasnosti tvorí dominantnú oblasť záujmu dnešnej slovenskej etnológie. Dôvodom je, pravda, aj metodologická špecifickosť vedy, v ktorej hlavnou výskumnou metódou je etnografické interview (a systematické pozorovanie), ktoré „limituje“ bádanie na žijúcich informátorov. Výskum tradičnej ľudovej kultúry ako spôsobu života predindustriálnej spoločnosti tak prirodzene z etnológie ustúpil – hoci stále je v nej prítomný – v prospech bádania neskorších etáp.

Okrem etnológie vstupujú do poznávania kultúry v období socializmu aj ďalšie vedné disciplíny.⁷ Početnejšie sú napr. publikácie českých vedcov, najmä historikov, ktoré sa

⁶ V bibliografii svojej prehľadovej štúdií ich Z. Beňušková uvádza viac ako 90 (Beňušková, 2021: 41-44).

⁷ Problematike odievania, módy na Slovensku sa venuje napríklad kunsthistorička Z. Šidlíková (2013,

zaoberajú spôsobom života v socialistickom Československu, a teda sú dôležité a prínosné aj pre poznanie situácie na Slovensku. Spomeňme zborník *Každodenní život v Československu 1945/48–1989* (Pažout, 2015) a viaceré monografické práce, ktoré sa venujú jednotlivým oblastiam.⁸

Mapovaniu každodennosti socializmu sa venujú aj populárno-náučné programy, ako napríklad dokumentárny cyklus RTVS *Fetiše socializmu* alebo viaceré časti relácie *Noc v archíve*.

Výskum mesta v období socializmu

Výskum mesta tvorí v slovenskej etnológii jednu zo samostatných oblastí záujmu o obdobie rokov 1948 – 1989. Skúmanie samotného urbánneho prostredia sa v našej disciplíne začalo rozvíjať v 80. rokoch 20. storočia⁹ a orientovalo sa predovšetkým na obdobie pred druhou svetovou vojnou. Toto časové zameranie pretrvávalo aj v bádani po roku 1989 a až v posledných 10-tich až 15-tich rokoch vzniklo niekoľko etnologických štúdií, ktoré sa zaoberajú mestom v rokoch 1948 – 1989. Patrí sem text od Beňuškovvej (2009), ktorý si všíma súčasné interpretácie života na niekdajšom petržalskom sídlisku a môžeme tu zaradiť aj jej štúdie o oslavách Prvého mája a ďalších rituáloch, ktoré boli spojené s mestom (pozri Beňušková, 2021: 39). Zmenami urbánneho priestoru v Bratislave počas socializmu sa zaoberajú štúdie Luthera (2014), Salnera (2014) a Janta (2017). Spomienkam na niekdajší život v Trenčíne sa venuje zase Vrzgulová (2009). No a napokon kolektívne reprezentácie minulosti Novej Dubnice – niekdajšieho „vzorového socialistického mesta“ – skúma Janto (2022). Uvedené texty okrem opisu javov minulosti pracujú najčastejšie s analýzou a kategorizáciou historických zmien a z teoretických prístupov niektoré z nich aplikujú koncept kolektívnej pamäti. Okrem toho sa urbánny priestor objavuje aj v ďalších štúdiách o období socializmu. Tie sa však nezaobierajú primárne mestom a životom v ňom (mesto ako *focus*), ale venujú sa iným kultúrnym javom (obyčaje a slávnosti, spartakiáda, stravovanie, profesie a pod.), ktoré sa odohrávajú v urbánnom prostredí (mesto ako *locus*). Predpokladám, že v prehľbujúcom sa bádani o období, v ktorom prebehla urbanizácia Slovenska, bude záujem o výskum života v meste v slovenskej etnológii pokračovať a rozrastie sa o ďalšie texty.

Samotné prepojenia konceptu spomienok a sídel patrí tiež medzi aktuálne diskurzy súčasného spoločenskovedného bádania. V česko-slovenskom priestore medzi príspevkami, ktoré akcentujú túto perspektívu pri skúmaní mesta, patria napr. viaceré štúdie od etnológov i historikov v publikácii *Paměť města* (Ferencová, Nosková, 2009). Zaoberajú sa úlohou pamäti, najmä pri vytváraní obrazu a identity urbánnych lokalít. K oblasti etnologického výskumu mesta treba spomenúť aj tretie číslo časopisu *Český lid* z roku 2013, ktorého štúdie sa venujú mestám (Praha, Plzeň, Ostrava, Bratislava, Belehrad) a životu v nich počas socializmu. V slovenskej etnológii si súvislosť medzi mestom a pamäťou osobitne všímal Luther (2009) na príklade Bratislavy v 20. storočí, Vrzgulová (2009) v spomienkach na Trenčín v 60. rokoch alebo Bitušíková (2018), ktorá zaznamenala

---

2017).

⁸ Prehľad monografických prác o spôsobe života v socializme uvádzam v Janto, 2021: 61-65.

⁹ Resp. výskumom rodiny v Bratislave už v druhej polovici 70. rokov.

opisy pamätníkov v transformácii postsocialistického mesta. Skúmanie života v socialistickom meste sa rozvíja aj v etnológii (kultúrnej antropológii) susedných krajín s podobnou historickou skúsenosťou. Za všetky spomeňme aspoň monografické výstupy o „vzorových“ socialistických mestách vybudovaných v polovici 20. storočia (podobných ako je u nás Nová Dubnica) – krakovskej Novej Hute od Golonky-Czajkowskej (2013) či Pozniak (2014) a o maďarskom Dunaújvarosi od Feherváry (2013).

Kľúčové otázky etnologického skúmania socializmu

Naše bádanie sa aj pri skúmaní obdobia socializmu zameriava na kultúru, spôsob života ľudí. V etnológii sa v súčasnosti stretávame aj s termínom *každodennosť* resp. *každodenný život*. Uplatňuje sa najmä vo filozofii (predovšetkým zásluhou fenomenológie), odkiaľ sa rozšíril i do sociológie a ostatných humanitných i sociálnych vied. Nejde pritom o presne a jednotne vymedzený pojem (Profantová, 2007b: 51-68). Preniká i do populárneho a verejného diskurzu, kde sa pod ním najvšeobecnejšie rozumejú rutinne, pravidelne sa vyskytujúce a opakujúce javy (Centrum spoločných..., 2017). *Každodennosť* pritom nie je iba súkromie, opak verejného života. Žije v nej každý bez ohľadu na pozíciu a rolu v spoločnosti. Je tvorená rutinnými aktivitami ako stravovanie, obliekanie, spánok, hygiena, obstarávanie vecí, bývanie, ale aj svadby, pohreby, oslavy, teda viac-menej to, čo etnológia označuje pojmom *kultúra* či *spôsob života*, ku ktorým sa prikláňam. Ak sa *každodennosť* spája so všednosťou, bežným dňom, každodennými udalosťami, teda „ne-sviatočnosťou“, považujeme pojmy *spôsob života*, *kultúra* za širšie, keďže nevyklučujú zo svojho záberu ani sviatočné, „nekaždodenné“ prejavy. Hoci aj v takýchto prípadoch máme na mysli typizované a „rutinizované“ rozšírené praktiky sviatočných dní. Termíny *spôsob života*, *kultúra*, *každodennosť*, *každodenný život*, *životný štýl* môžeme približne používať ako synonymá. Okrem uvedených výrazov sa stretneme aj s pojmami *kultúrne* alebo *sociálne dejiny*, ktoré ale skôr označujú oblasť, (sub)disciplínu bádania.

V súvislosti s výskumom spôsobu života v rokoch 1948 – 1989 sa pred etnológiou vynára niekoľko kľúčových otázok.

1. Rekonštrukcia minulosti alebo spomienky na ňu?

Prvou je otázka základného cieľa pri skúmaní minulosti vo všeobecnosti, a teda aj jej socialistickej etapy. Má sa etnologické bádanie zameriavať¹⁰ na rekonštrukciu, opis minulého spôsobu života alebo na jeho (súčasnú) interpretáciu v spomienkach?

V minulosti bol pre etnológiu, vtedajší národopis, pri skúmaní tradičnej ľudovej kultúry charakteristický historiografický prístup, ktorý sa usiloval o rekonštrukciu minulého spôsobu života. Pri využívaní metódy etnografického interview sa výpovede ľudí nevnímali primárne ako (inter)subjektívne interpretácie minulosti,¹¹ ale ako zdroj informácií pre rekonštrukciu minulého spôsobu života – jeho predstáv, praktík a artefaktov. Dôraz sa

¹⁰ Deskriptívny opis, rekonštrukcia faktov alebo spomienok ako východisko môže, samozrejme, slúžiť na hlbšiu analýzu základných dát.

¹¹ Okrem folkloristických výskumov.

kládol na zisťovanie objektívnych faktov a ich overenie u viacerých informátorov. Prístup v etnológii, ktorého zámerom je zachytenie minulej (príp. i aktuálnej) skutočnosti, pretrváva dodnes. Uplatňuje sa aj v bádani o socializme, najmä v opise konkrétnych prejavov vtedajšieho života (stravy, odevu, obradov, bývania). V tomto bádateľskom zameraní je významné, ba často aj dôležitejšie využitie ďalších („etnografických“¹²) výskumných metód – analýzy textových, hmotných, audiovizuálnych prameňov, prostredníctvom ktorých sa získavajú údaje pre opis konkrétnych oblastí kultúry. Výpovede informátorov často slúžia ako príklad, ukážka konkrétnej existencie javov kultúry.

Cieľom druhého bádateľského prístupu v etnológii je výskum reprezentácií minulosti, intersubjektívnych predstáv (v príp. biografických výskumov aj individuálnych) o nej. Zámerom bádania v tomto prípade nie je rekonštruovať predchádzajúci spôsob života v jeho skutočnej podobe, ale skúmať predstavy o ňom, presnejšie to, ako sú v súčasnosti verbálne deklarované. Výskum reprezentácií začal prenikať do slovenskej etnológie na sklonku 90. rokov dvadsiateho storočia ako inšpirácia bádaniím v zahraničí. Pri pohľade na obdobie socializmu sa využíva pri skúmaní individuálnych a skupinových interpretácií predovšetkým prelomových dejinných udalostí a procesov ako kolektivizácia, roky 1948, 1968, 1989 a pod. Uvedený prístup sa opiera primárne o metódu etnografického interview. Výskum sa môže zameriavať na interpretáciu konkrétnych historických udalostí a procesov, na spomienky ich účastníkov. Tento smer sa označuje aj ako *ústna história*, *oral history* a využíva špecializovanú metódu etnografického interview. Ak rozhovor s respondentom sleduje primárne jeho osobný život, personálnu históriu, hovoríme o *biografickom interview*. Výskum skupinových (príp. individuálnych) interpretácií minulosti je čoraz populárnejší aj v historickej vede. Spomienky dopĺňajú „oficiálne“ vedecké poznanie o konkrétne príbehy; umožňujú poznávať „malé dejiny veľkých udalostí“. Aj vďaka „ľudskému rozmeru“ sú vhodným a vďačným edukačným nástrojom.¹³ Napr. metodické materiály pre učiteľov základných a stredných škôl vznikajú aj v rámci etnologickeho projektu *Súčasný obrazy socializmu*.¹⁴

Rozdelenie na dva základné prístupy súvisí s teoreticko-metodologickými konceptmi, ktoré sa snažia empiricky zachytiť a rekonštruovať realitu (pozitivismus) alebo sa orientujú na jej chápanie a interpretovanie ľuďmi (konštruktivismus). Ako sme uviedli vyššie, národopis ako historická veda sa v minulosti usiloval o rekonštrukciu spôsobu života v minulosti. Od 90. rokov sa v slovenskej etnológii čoraz väčšmi uplatňujú výskumy zamerané na sledovanie predstáv o minulosti aj súčasnosti. Ako má etnológia pristupovať k výskumu tohto (ale aj iných období), je dôležitou teoreticko-metodologickou otázkou vedy. Myslím, že oba prístupy sú adekvátne, obhájiteľné a pri výskume obdobia socializmu využívajú bádatelia (hoci len implicitne) oba prístupy. V skúmaní dejinných udalostí a zvrátov sú to najmä (inter)subjektívne pohľady na ne a pri mapovaní jednotlivých oblas-

¹² Za etnografické metódy v užšom zmysle pokladáme etnografický rozhovor a systematické pozorovanie (Janto, 2021: 44).

¹³ Spomienky ľudí, ktorí boli perzekvovaní režimom dokumentuje a zverejňuje napr. o. z. Post Bellum SK (www.postbellum.sk). Združenie ponúka aj vzdelávacie a zážitkové workshopy, a k filmovým dokumentom tiež metodický materiál pre učiteľov (Post Bellum SK, 2022).

¹⁴ Viac na: www.obrazysocializmu.net/aplikacia-vyskumu (Audiovizuálna učebná pomôcka, 2020).

tí spôsobu života sa usilujú predovšetkým o opis, rekonštrukciu ich reálneho fungovania. Obidva prístupy sa tiež dopĺňajú a kombinujú. Prvý z nich zblížuje etnológiu viac s historickou disciplínou, druhý s ostatnými sociálnymi vedami.

2. *Socialistický životný štýl alebo spôsob života v 50. až 80. rokoch dvadsiateho storočia?*

Ďalšou dôležitou výskumnou otázkou etnologického bádania je, či socializmus môžeme vnímať ako špecifickú kultúru, kultúrne formatívnu silu (Lozoviuk, 2015) resp. či môžeme hovoriť o *socialistickom spôsobe života* (Franc, 2015) alebo *socialistickom životnom štýle*¹⁵ (Knapík, 2011) s charakteristickými rysmi, ktorými sa daná etapa odlišuje od predchádzajúcich i nasledujúcich.

V prospech kladnej odpovede svedčí úsilie režimu o vytvorenie „nového socialistického človeka“ (Nečasová, 2018), ktoré bolo zvlášť intenzívne v 50. rokoch. Štát túto snahu nielenže verejne deklaroval, ale aj presadzoval a prostredníctvom školstva, organizácií, médií, umenia atď. inštitucionalizoval.¹⁶ Zasahoval do každej sféry života ľudí – do práce, stravovania, odievania, bývania, sviatkovania a rituálov ľudí, do ich rodinného a spoločenského života, svetozázoru a pod. Protiargumentom je kultúrna kontinuita, ktorá je daná dlhodobým historickým vývojom, má kľúčový význam a ovplyvňuje spôsob života oveľa viac ako vonkajšie dobové podnety.¹⁷ V situácii na Slovensku išlo najmä o prejavy tradičnej (predindustriálnej, rurálnej) kultúry. Ďalším faktorom bola modernizácia, ktorá bola súčasťou globálnejšieho procesu. Po roku 1948 ju nová politická moc na dovtedy zväčša rurálnom a neindustriálnom Slovensku síce programovo akcelerovala a snažila sa ju kontrolovať, dať jej „socialistickú tvár“, no viaceré jej dôsledky (urbanizácia, rast spotreby a vznik konzumnej spoločnosti, vzdelanie) napokon prispievali k oslabovaniu režimu. Minimálne tieto dva významné prvky – dlhodobejšie kultúrna kontinuita a modernizácia (okrem regionálnych a lokálnych špecifík), vstupovali, popri úsilí režimu, do utvárania kultúry v rokoch 1948 až 1989. Okrem toho, samotné obdobie socializmu nebolo tiež homogénne z hľadiska podoby režimu (jeho úsilie kontrolovať a ovplyvňovať) a ďalších vplyvov (rozšírenie televízie, inšpirácie zahraničím atď.), ktoré formovali podobu vtedajšieho života.

3. *Socialistické mesto alebo mesto v období socializmu?*

Táto otázka priamo nadväzuje na predchádzajúcu, pričom sa sústreďuje na mestské prostredie. Organizácia urbánneho priestoru často vyjadruje ideály vládnucich elít. Rôzne spoločnosti a epochy sú spájané s konkrétnym typom architektúry a urbanizmu. Režimy vládnu prostredníctvom organizácie priestorov, ako aj ľudí a objektov v priestoroch (po-

¹⁵ Pojmy predstavujú isté zjednodušenie a generalizáciu masovo rozšírených javov. Nesmieme zabúdať, že aj v rámci socialistickej spoločnosti existovali viaceré životné stratégie v závislosti od pracovného, spoločenského zaradenia, regiónu bydliska, vzťahu k režimu a pod.

¹⁶ Franc pre päťdesiate roky ako kľúčové snahy uvádza kolektivismus, sovietskizáciu, triedny princíp (Franc, 2015)

¹⁷ Napr. po období boja proti „buržoáznym prežitkom“ v etikete začiatkom päťdesiatych rokov nadväzovali už onedlho príručky na staršie tradície spoločenského správania (Macura, 2008: 168); napriek adorácii robotníka a manuálnej práce bolo vzdelanie a nemanuálna práca vnímaná verejnosťou ako prestížnejšia atď.

zri napr. Hall, 1996). Táto tendencia je viditeľná najmä v dvadsiatom storočí v modernistickom myslení, ktoré považovalo architektúru a urbanizmus za nástroje sociálnej zmeny (Holston, 1989). Mnohé z myšlienok modernistických architektov a urbanistov sa uplatnilo v krajinách sovietskeho bloku, kde bola fyzická transformácia priestoru dôležitým prvkom socialistického projektu, ktorého cieľom bolo vytvoriť novú formu spoločnosti (Crowley, Reid, 2002). Podľa marxistickej ideológie materiálne podmienky (vrátane fyzického priestoru) mali formovať individuum, jeho osobnosť a hodnotový systém.¹⁸ Nový spôsob organizácie bývania, domova, zamestnania mal vytvárať nové sociálne vzťahy, ktoré napokon sformujú nové vedomie (Crowley, Reid, 2002: 15). Socialistický architekt a urbanista mal byť „inžinierom ľudskej duše“. Urbanizácia bola jedným z kľúčových princípov projektu budovania novej spoločnosti. V dôsledku toho mnohé prvky urbánneho priestoru nadobudli politický význam.

Urbanizácia Slovenska bola, v spojení s industrializáciou a kolektivizáciou, kľúčovým procesom utvárania spoločnosti po roku 1948. Mestá sa najmä v dôsledku cielenej koncentrácie „progresívnej robotníckej triedy“, ideologicky vnímali ako centrá „socialistickej modernizácie“ a boli výrazom i prostriedkom programového úsilia vládnej moci zmeniť krajinu a jej obyvateľov. Mestá sa rozrastali, prichádzali do nich noví obyvatelia, vznikali celé nové obytné súbory (sídlišká), nové štvrte či dokonca nové mestá s aspiráciou stať sa vzorom nového spôsobu života (Nová Dubnica¹⁹). Práve nové mestské časti a sídla s prisťahovalcami z rôznych regiónov, ktorým chýbala sídelne ukotvená kultúrna kontinuita, sa zdali byť vhodnými pre vytváranie nového špecifického životného štýlu.

Hoci architektonické a urbanistické riešenia rozšírené v krajinách sovietskeho bloku boli špecifické svojím rozsahom (napr. budovanie veľkých sídlisk) a podmienkami (štátne vlastníctvo pozemkov a stavebných spoločností), vychádzali z často všeobecnejších princípov (hnutie modernej architektúry, historizmus), ktoré mali svoje paralely aj v nesocialistických krajinách. Preto hoci sa pojem *socialistické mesto* používa, z dôvodu špecifík vývoja fyzických štruktúr urbánneho priestoru, najmä v architektúre, geografii alebo sociológii, s prípadným označením spôsobu života v meste ako socialistického (napr. socialistická mestská kultúra) je to komplikovanejšie. Aj keď pre utváranie nového spôsobu života svedčia, predovšetkým v prípade novovybudovaných lokalít, niektoré vyššie spomenuté dôvody, predsa aj tu existovali silné faktory, ktoré priamo nesúviseli s podstatou režimu. Významnú úlohu priemyselného podniku pre život ľudí môžeme identifikovať nielen v urbánnych centrách krajín socialistického bloku, ale aj v „kapitalistickom svete“. Príkladom môžu byť staršie robotnícke kolónie a priemyselné štvrte, ktoré na Slovensku existovali už v predvojnovom období (Janto, 2015) a napokon aj samotné „ideálne priemyselné mesto“ Partizánske, niekdajšie Baťovany. Paralely, ktoré sa týkali dôležitosti fabriky v zabezpečení zamestnania, bývania, vzdelávania, sociálnej starostlivosti, voľného času, spolkovej činnosti a pod. sú podobné tomu, čo nachádzame v priemyselných mestách socializmu. Podobnosti môžeme nájsť aj v krajinách západnej

¹⁸ Porovnaj napríklad tzv. riešenie rómskej otázky v období 1948 – 1989 zmenou bývania Rómov (príklad Luník IX v Košiciach a i.)

¹⁹ Nová Dubnica sa ako „vzorové socialistické mesto“ začala budovať v r. 1952; podobne už v r. 1949 vznikla „vzorová socialistická“ Dedina Mládeže v okrese Komárno.

Európy a severnej Ameriky v čase, keď sa priemysel pokladal za základný kameň modernity a bol spojený s projektmi budovania štátu. Aj v nesocialistických krajinách práca vo fabrike zaručovala stabilitu, dobrú mzdu a výhody, ako je zdravotná starostlivosť a bývanie.²⁰ Ako uvádza Pozniak vo svojej komparácii krakovskej štvrte, napriek zjavným politickým, ekonomickým, sociálnym a geografickým rozdielom medzi Severnou Amerikou a východnou Európou v minulom storočí existuje podľa nej mnoho paralel medzi Novou Hutou a severoamerickými priemyselnými mestami. Určité procesy totiž presahovali ideologické (socialisticko-kapitalistické) a regionálne (Východ – Západ) dichotómie (Pozniak, 2014: 201).

Z tohto dôvodu je vhodnejšie hovoriť skôr o *spôsobe života (kultúre) v meste v období socializmu než o socialistickom urbánnom živote*. V prípade úsilia o výraznejšie zovšeobecnenie (berúc do úvahy paralely z predvojnového obdobia a z kapitalistických krajín) je potom adekvátny termín: *spôsob života v priemyselnom (modernom) meste*.

V odpovediach na otázky o kultúre a meste v období socializmu sa prikláňam – predovšetkým vzhľadom k vplyvu kultúrnej tradície a všeobecnejšieho procesu modernizácie – k menšiemu významu režimu a jeho ideológie na utváranie spôsobu života v rokoch 1948 – 1989. Samozrejme, treba prihliadať aj na vnútornú diferenciáciu obdobia a rozdiely v jednotlivých jeho etapách. Napokon konkrétnejšie a uspokojivejšie odpovede môže priniesť až ďalší výskum spôsobu života v období socializmu – ten, ktorý je doménou predovšetkým etnologického bádania.

Referencie

Audiovizuálna učebná pomôcka. (2020). Súčasný obrazy socializmu. Získané 10.9.2022, z <https://www.obrazysocializmu.net/aplikacia-vyskumu>

Beňušková, Z. (2021). Ethnological research into socialism in post-socialist (Czecho) Slovakia. *Narodopisná revue*, 5, 33-44.

Beňušková, Z. (2009). Petržalka vtedy a dnes. In Z. Profantová (Ed.), *Hodnota zmeny – zmena hodnoty. Demarkačný rok 1989* (s. 209-228). Bratislava: Ústav etnológie SAV a NSS.

Bitušíková, A. (2018). Parades of Monuments and Memorials: Transformation of Memory, Place and Identity in a Slovak City. *Narodna umjetnost*, 55(2), 147-164. <https://doi.org/10.15176/vol55no207>

Centrum spoločných činností SAV, v. v. i., Encyklopedický ústav Slovenskej akadémie vied (2017). Každodennosť. In *Encyclopaedia Beliana*. <https://beliana.sav.sk/heslo/kazdodennost>

Crowley, D., Reid, S. (Eds.). (2002). *Socialist Spaces: States of Everyday Life in the Eastern Bloc*. Oxford: Berg.

²⁰ Obdobné procesy deindustrializácie, nezamestnanosti a urbánneho úpadku nastali v západných krajinách a neskôr i v bývalom východnom bloku po presadení sa neoliberalizmu ako ekonomicko-spoločenského modelu.

Český lid. (2013). 100(3).

Ferencová, M., Nosková, J. (Eds.). (2009). *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.-21. století*. Brno: EÚ AV ČR.

Feherváry, K. (2013). *Politics in Color and Concrete: Socialist Materialities and the Middle Class in Hungary*. Bloomington: Indiana University Press.

Franc, M. (2015). Životný styl a každodennost v Československu v padesátých a šedesátých letech 20. století. In J. Pažout (Ed.), *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989* (s. 18-32). Praha, Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů, Technická univerzita v Liberci..

Golonka-Czajkowska, M. (2013). *Nowe miasto nowych ludzi. Mitologie nowohuckie*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

Hall, P. (1996). *Cities of Tomorrow: An Intellectual History of Urban Planning and Design in the Twentieth Century*. Oxford: Blackwell.

Holston, J. (1989). *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasília*. Chicago: University of Chicago Press.

Janto, J. (2015). Od robotníckych štvrtí k mestským sídliskám na príklade Bratislavy-Trnávky. *Journal of urban ethnology*, 13, 7-19.

Janto, J. (2017). Socialistická Bratislava – premeny fyzického a sociálneho priestoru mesta. *Journal of urban ethnology*, 15, 173-184.

Janto, J. (2021a). Úvod do štúdia tradičnej ľudovej kultúry [eBook vydanie]. Stimul. https://stella.uniba.sk/texty/FIF_JJ_tradicna_ludova_kultura.pdf

Janto, J. (2021b). *Etnológia v praxi. Vybrané oblasti* [eBook vydanie]. Aleph. https://www.academia.edu/62216465/Etnol%C3%B3gia_v_praxi_Vybran%C3%A9_oblasti_V%C5%A0_u%C4%8Debn%C3%BD_text_

Janto, J. (2022). Život v „ideálnom socialistickom meste“. Naratívne reprezentácie minulosti Novej Dubnice. *Národopisná revue*, 4, 179-191.

Knapík, J. (2011). *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948-1967. Svazek I. A-O*. Praha: Academia.

Luther, D. (2009). Priestorová diverzita mesta a lokálna pamäť obyvateľov: prípad Bratislava. *Český lid*, 96(4), 381-394.

Luther, D. (2014). Mýtus socialistického mesta: príklad Bratislava. In B. Soukupová, D. Luther, P. Salner (Eds.), *Mýtus – „realita“ – identita. Socialistické metropole v zápasech o novou přítomnost a vizi šťastné budoucnosti*. Urbánní studie 8 (s. 53-66). Praha: Fakulta humanitních studií UK.

Lozoviuk, P. (2005). Možnosti a limity etnologického studia reálného socializmu. *AntropoWebzin*, 3, 1-10. http://www.antropoweb.cz/media/webzin/webzin_03_2005/01_lozoviuk.pdf

Nečasová, D. (2018). *Nový socialistický člověk. Československo 1948-1956*. Brno: Masarykova univerzita Brno – Host.

- Macura, V.** (2008). *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha: Academia.
- Pažout, J.** (Ed.). (2015). *Každodenní život v Československu 1945/48 – 1989*. Praha – Liberec: Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci.
- Pranda, A.** (Ed.). (1986). *Spôsob života družstevnej dediny: z etnografických výskumov obce Sebechleby*. Bratislava: NÚ SAV.
- Pozniak, K.** (2014). *Nowa Huta. Generations of change in a model socialist town*. University of Pittsburgh Press.
- Post Bellum SK.** (2022). *Vzdelávame*. Post Bellum. <https://www.postbellum.sk/vzdelavame/>
- Profantová, Z.** (Ed.). (2005a). *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 I*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Profantová, Z.** (Ed.). (2005b). *Malé dejiny veľkých udalostí v Česko(a)Slovensku po roku 1948, 1968, 1989 II*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Profantová, Z.** (Ed.). (2007a). *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Profantová, Z.** (2007b). Úvahy o každodennosti. In Z. Profantová (Ed.), *Malé dejiny veľkých udalostí III. Naratívna každodennosť v kontexte sociálno-historickej retrospektívy* (s. 51-68). Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Profantová, Z.** (Ed.). (2012). *Žili sme v socializme I: Kapitoly z etnológie každodennosti*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Profantová, Z.** (2015). *Žili sme v socializme II. Helena: Biografický prístup v etnológii každodennosti*. Bratislava: Ústav etnológie SAV.
- Salner, P.** (2014). Mýtus zániku mesta. Bratislava v období socializmu. In B. Soukupová, D. Luther, P. Salner (Eds.), *Mýtus – „realita“ – identita. Socialistické metropole v zápasech o novou prítomnosť a vízi šťastnej budúcnosti*. Urbánní studie 8 (s. 67-82). Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Šidlíková, Z.** (2013). *Textilná tvorba a dizajn v 20. a 21. storočí*. Bratislava: Slovart, Vysoká škola výtvarných umení.
- Šidlíková, Z.** (2017). *Stratená móda – Odevná kultúra na Slovensku v rokoch 1945 – 1989*. Bratislava: Slovart.
- Vrzgulová, K.** (2009). Mesto v spomienkach jednej vekovej skupiny. Mládež v Trenčíne v 60. rokoch 20. storočia. In M. Ferencová, J. Nosková (Eds.), *Paměť města. Obraz města, veřejné komemorace a historické zlomy v 19.-21. století* (s. 359-378). Brno: EÚ AV ČR.
- Zajonc, J.** (2016). Národopisné pracovisko v Slovenskej akadémii vied a umení (1946-1953). In G. Kiliánová, J. Zajonc (Eds.), *70 rokov Ústavu etnológie Slovenskej akadémie vied: kontinuity a diskontinuity bádania jednej inštitúcie* (s. 47-48). Bratislava: Veda.